

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Факультет історії та філософії

Кафедра історії України

Дипломна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

на тему **«Репресії стосовно працівників освіти в Одесі у другій половині 1930-х років»**

« Repression of Odesa education workers in the second half of the 1930-s»

Виконала: студентка денної форми навчання
напряму підготовки 032 історія та археологія

Ткаченко Вікторія Віталіївна

Керівник – д.і.н., проф. Вінцовський Т.С.

Рецензент – к.і.н., доц. Шкляєв І.М.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ __ від _____ 2020 р.

Захищено на засіданні ЕК №

Протокол №__ від _____ 2020 р.

Оцінка _____ / _____ / _____

(за національною шкалою, шкалою
ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

(підпис)

(прізвище, ініціали)

(підпис)

(прізвище, ініціали)

Одеса – 2020

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Репресії щодо вчителів середньої школи Одеси.....	19
Розділ 2. Утиски влади стосовно викладачів закладів середньої спеціалізованої освіти.....	33
Розділ 3. Репресивні заходи щодо науково-педагогічних кадрів закладів вищої освіти.....	41
Висновки.....	58
Список джерел та літератури.....	61

Вступ

Репресії в УРСР - одна з найстрашніших сторінок в історії нашого суспільства. В радянські часи історія України розглядалася через призму панівної ідеології. Пояснення, трактування багатьох питань розглядалися лише в одnobічному напрямку. Проблема розкриття сталінських репресій не є винятком. Від початку незалежності України неполітизована оцінка історичних подій частково руйнує радянські стереотипи. Але ще багато аспектів вітчизняної історії перебувають в процесі дослідження. Наприклад, питання сталінських репресій стосовно працівників освіти Одеси у другій половині 1930-х років, котрі потребують більш глибокого вивчення.

Актуальність теми дослідження полягає у викритті злочинів радянського керівництва і «реабілітації» освітян, які працювали в другій половині 1930-х років і були безпідставно засуджені радянською владою під гаслом боротьби з «ворогами народу», та у роботі з неопублікованими джерелами, а саме з архівно-слідчими справами репресованих викладачів. Незважаючи на те, що по даній темі вже є певні напрацювання, багато імен засуджених освітян досі знаходяться у небутті, майже всі вони підлягають процесу реабілітації, тому у роботі здійснюється спроба відновити історичну справедливість стосовно репресованих науково-педагогічних кадрів м. Одеси.

Мета дослідження полягає у вивченні питання репресій щодо викладачів освіти Одеси у другій половині 1930-х років.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання:

- вивчити питання репресій стосовно вчителів закладів середньої і середньої спеціальної освіти Одеси
- дослідити та висвітлити утиски радянської влади щодо викладачів закладів вищої освіти Одеси
- опрацювати та зробити детальний аналіз справ репресованих освітян, які зберігаються у Державному архіві одеської області (у фонді Р-8065,

описі № 2) та архіві управління Служби Безпеки України в Одеській області.

- з'ясувати, чи насправді існували ті чи інші контрреволюційні організації, за участь у яких освітяни були покарані владою.
- проаналізувати і узагальнити доступну наукову літературу з проблеми.

Об'єктом дослідження виступають умови формування системи репресій, репресивно-каральна політика радянської влади стосовно працівників освіти, динаміка репресій та діяльність контрреволюційних організацій на території Одеси.

Предметом дослідження є сталінські репресії щодо вчителів середньої школи, викладачів закладів середньої спеціалізованої освіти (маються на увазі училища, технікуми, тощо), та науково-педагогічних кадрів закладів вищої освіти.

Хронологічні рамки охоплюють другу половину 1930-х років. За нижню межу можна взяти 1935 рік, а саме прийняття змін до чинних карно-процесуальних кодексів від грудня 1934 року, які створили правову основу для беззаконня. Верхньою межею є 1939 рік – рік послаблення репресій стосовно освітян та початок Другої світової війни.

Територіальні рамки дослідження охоплюють місто Одесу.

У дипломній роботі простежується використання загальнонаукових та спеціальних методів дослідження. До загальнонаукових методів слід віднести методи аналізу, синтезу, індукції та дедукції. За допомогою аналітичного методу дослідження в роботі виокремлюються передусім такі проблеми, як, внутрішня політика держави, а також питання науково-педагогічної та просвітницької діяльності певних осіб. Щодо методу синтезу, то застосування цього методу передбачає визначення предмету дослідження, відбір необхідного фактичного матеріалу та розкриття предмету дослідження за наміченим сюжетом. Метод індукції передбачає перехід у процесі пізнання від загального

знання з теми, що досліджується до окремого, від накопичених у процесі пізнання достовірних окремих фактів до встановлення певних закономірностей історичного процесу, формулювання законів, які, у свою чергу, сприяють пізнанню окремих явищ, фактів, процесів. Дедуктивний метод забезпечує зображення певного історичного явища на тлі загальних історичних процесів. Щодо спеціальних методів, можна виділити загальноісторичні методи – порівняльно-історичний, за допомогою якого простежується динаміка репресій протягом другої половини 1930-х років та історико-системний метод, який розглядає об'єкт дослідження як цілісну систему.

Для написання дипломної роботи були залучені різні джерела, які можна поділити на опубліковані та неопубліковані. До опублікованих джерел можна віднести серійне видання «Реабілітовані історією. Одеська область» [32], яке є складовою частиною всеукраїнської науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», і присвячено дослідженню історії репресій на Одещині за часів радянської влади. У книзі опубліковано документальні матеріали і дослідження про масові політичні репресії в Одеському регіоні протягом 1918 – 1980-х років. Зокрема, у першому розділі під назвою «Репресії на Одещині» йде мова про репресії стосовно різних категорій населення протягом усіх десятиліть правління радянської влади, серед цих категорій висвітлюється і становище інтелігенції у другій половині 1930-х років, наводяться статистичні дані про національний та соціальний склад репресованих в Одеській області, цифрові дані про оперативно-слідчу роботу УНКВС в Одеській області тощо. [32, с.16 - 338].

Другий розділ під назвою «Мовою документів» містить понад 80 архівних документів різного типу про радянські репресії з Державного архіву Одеської області, УСБУ в Одеській області, Галузевого архіву Служби безпеки України, Державного архіву Російської Федерації тощо. Для дослідження історії репресій щодо працівників освіти у другій половині 1930-х років вагоме значення несуть

оперативні накази і директиви НКВС СРСР. [32, с.339 - 544]. У розділі під назвою «Нариси, спогади, статті» містяться біографічні нариси про репресованих діячів культури, науки, освіти, мистецтва, церкви та висвітлюються долі відомих освітян – жертв сталінських репресій на Одещині, зокрема М.І. Гордієвського, І.І. Погорілого, Д.Д. Кипарисова, М.П. Савченка, М.Є. Слабченка, Т.М. Слабченка, О.О. Сухова, Л.Г. Цомакіона тощо, статті про різні періоди репресій у регіоні на основі закритих архівних джерел [32, с. 546-720]. У розділі «Місця поховання» представлено вибірку з матеріалів про пошук масових могил жертв радянських репресій на Одещині, опублікованих в Одеській пресі протягом 1990-х – 2000-х рр. [32, с. 722-736].

Наступним опублікованим джерелом є збірник документів «Відлуння Великого терору» [29]. Другий том збірника документів містить обвинувачувальні висновки, протоколи судових засідань військових трибуналів та їхні вирoki, ухвали Військової колегії Верховного суду СРСР та інші документи про кримінальне покарання співробітників органів НКВС УРСР, звинувачених у порушеннях соціалістичної законності у 1937–1938 рр. Документи розповідають про різноманітний склад злочинів, скоєних співробітниками НКВС у період «Великого терору», характеризують участь органів НКВС, прокуратури і правосуддя у кримінальному покаранні «порушників соціалістичної законності» і конкретні результати цього покарання. Також у другому томі збірника документів представлена справа начальника УНКВС по Одеській області П. Кисельова, заступника начальника УНКВС С. Гапонова, начальника 4-го відділу УНКВС по Одеській області В.П. Калюжного та багатьох інших співробітників органів НКВС [29, с.433-631].

У другому томі видання «Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів в Україні 1937-1938 років» містяться матеріали оперативної розробки соловецьких в'язнів, які дозволяють уявити і розкрити найпотаємніші сторони табірної побуту, переддень масових розстрілів, проливають світло на багато

попередніх подій в Україні і колишньому СРСР, протоколи засідання Особливої трійки УНКВД Ленінградської області, на підставі яких відбулися масові розстріли соловецьких в'язнів у 1937-1938 роках. Серед соловецьких в'язнів у виданні також наводяться імена одеських освітян, які були засуджені у другій половині 1930-х років [30].

Серед опублікованих джерел вагоме місце посідає науковий збірник, у якому друкуються матеріали круглого столу «Радянські органи державної безпеки в Україні (1918-1991 рр.): історія, структура, функції» [31], де висвітлюються проблеми щодо участі органів держбезпеки у формуванні системи державного терору, проведенні масових репресивних заходів, підготовки кадрів та участі у процесі реабілітації репресованих та видання під назвою «ЧК-ГПУ-НКВД В Україні: особи, факти, документи» [33], у якому автори розповідають про долі відповідальних працівників ЧК-ГПУ-НКВД в Україні, про роль, яку відігравали вони в утвердженні тоталітарного режиму. Книга містить документи, а також довідкові матеріали, що розкривають суть роботи чекістських органів, їхню справжню функцію в системі більшовицької державності, висвітлюють біографії багатьох діячів ЧК-ГПУ-НКВД.

До неопублікованих джерел слід віднести матеріали, які містяться у фонді «П» архіву УСБУ в Одеській області. Було опрацьовано 5 справ. Це кримінальні справи щодо обвинувачення В.О. Арнаутова [1], І.О. Щербини [2], С.О. Лозинського [4], колективні справи щодо обвинувачення М.В. Кречунеско, Я. Голембовської, Н.С. Міхельсон [3], А.П. Клочка, А.П. Миколука, О.О.Калюжного, М.Гржибовського та П.В. Очеретника [5]. До багатьох з них додаються КНС (контрольно-наглядові справи), до деяких – особиста справа ув'язненого (з в'язниці або табору), в деяких є майнові справи (заводились в 1950–1960-ті роки, якщо реабілітовані або їхні родичі подавали заяву про виплату компенсації за конфісковане майно). У більшості справ цього фонду є документи про реабілітацію репресованих громадян. Ці репресії визнані

незаконними і тому саме цей фонд традиційно вважається головним джерелом для досліджень з історії репресій в регіоні.

У Державному архіві Одеської області у фонді Р-8065, описі № 2 перебувають справи репресованих, які були передані на зберігання від УСБУ в Одеській області. Станом на 01.01.2015 у фонді Р-8065 налічується 13390 справ репресованих. Було опрацьовано 22 справи. Це справи щодо обвинувачення О.І. Ісаковича [7,], В.Е. Мирського[8], В.Г. Парадухи та А.А. Васильєва [9], В.П. Кудрицького [10], Н.М. Онуфрійовича [11], І.А. Бобильова [12], С.К. Рубана [13], Ф.І. Труша [14], В.Ф. Кудерського [15], М.М. Присеки [16], С.А. Гузаря [17], Г.І. Снігурівського [18], Б.Й. Вербицького[19], Я.А. Кеслера [20], Ф.Т. Богусевича [21], М.М. Віркау [22], Х.В. Здоровило [23], Л.Є. Васильєвої [24], Л.М. Баршака [25], А.П. Гадзинської [26], М.М. Бачича [27], О.П. Голубова [28].

Всі архівні справи можна розподілити на одиночні і групові, в залежності від кількості підслідних, котрі по них проходять. Різке збільшення масштабів репресій призвело до занедбання оформлення справ та зменшення в них відповідної кількості нормативних документів. Спрощена процедура провадження слідства і законодавчо закріплена мінімалізація необхідного складу документів призвели до масштабної фальсифікації документів у процесі фабрикації численних контрреволюційних організацій. У фонді П-3, описі № 1 Державного архіву Одеської області у справі № 39 міститься інформація про партію боротьбистів, її членів та взаємовідносини боротьбистів та більшовиків [6].

Наукову літературу з проблеми також слід поділити на три групи. До першої групи слід віднести загальні праці з історії України другої половини ХХ століття, до другої – праці дослідників з історії репресії 1930-х років, до третьої групи – безпосередні дослідження з історії репресій серед освітян Одеси. Серед праць, які мають відношення до першої групи слід відзначити роботу Я.

Грицака під назвою «Нариси історії України: формування модерної нації ХІХ – ХХ ст.» [41], у якому дослідник пропонує читачам нову концепцію української історії модерної доби, яка відображає нові досягнення української та світової науки. У центрі книги виступає складна, драматична та суперечлива історія націотворення України. Ця книга не трактує абсолютно всього, що відбувалося на українських землях. Вона присвячена головним чином одній великій проблемі – творенню модерної української нації.

У 1998 році під авторством М. Поповича були видані «Нариси історії культури України» [55]. У цьому посібнику містяться загальнонеобхідні факти з історії української культури протягом усього існування української держави. Автор намагається подати культурні цінності різних епох як цілісні системи. Увагу М. Поповича не оминуло і питання розвитку української культури під час комуністичного тоталітаризму. Дослідник висвітлює ленінську політику, становище української інтелігенції, освіти та культури у 1920-х роках, а також приділяє увагу культурі України за часів правління Й. Сталіна та характеризує становище української держави у системі тоталітаризму.

Репресивна політика радянської влади висвітлюється у праці Сергія Білоконя «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.): Джерелознавче дослідження» [38]. Головною темою цього видання є дослідження втрат української культурної спадщини як наслідку боротьби російського більшовизму проти ідеї незалежної України. Видання викриває та демонструє засоби й механізми більшовицького терору в період радянської влади. Перший розділ під назвою «Влада й механіка державного терору» містить 9 параграфів. Автор приділяє увагу ленінській політиці та дає оцінку НК – надзвичайній комісії. Сергій Білокінь зазначає, що саме Ленін створив цю машину масового знищення, яку згодом вдосконалив Й. Сталін. Також дослідник аналізує діяльність сексотів та історію окремо взятої в'язниці (Лук'янівська у Києві) та окремо взятого табору (Соловки).

У другому розділі, що має назву «Спілка визволення України й перспективи її подальшого вивчення», автор передусім приділяє увагу діяльності радянських спецслужб та робить акцент на ставленні ВКП (б) до «СВУ» до перебудови. С. Білокінь зазначає, що ставлення до «СВУ» було вкрай негативним. До періоду перебудови цю справу розцінювали як таку, що «ставила на меті повалення радянської влади і встановлення на Україні капіталістичного ладу», і лише у посттоталітарному суспільстві традиційне ставлення до «СВУ» було змінене на протилежне. У 1989 році справу було припинено за відсутністю складу злочину в діях засуджених осіб та їхньою повною реабілітацією. У розділі є 4 додатки: це лист Левка Чикаленка до Костя Туркала від грудня 1962 року, лист Левка Чикаленка до Костя Туркала від 5 серпня 1975 року, уривок з листа М. Михалевича до К. Туркала від 7 листопада 1977 року та адреси киян, що йшли по процесу «СВУ». С. Білокінь також робить наголос на перспективі подальшого вивчення справи «СВУ», адже у державних і приватних сховищах України, а також в зарубіжних архівах зосереджена величезна кількість джерел для вивчення історії «СВУ» належною мірою не вивчених, виданих лише частково.

У третьому розділі, який називається «Застосування управлінської інформаційної системи» автор аналізує систему управління радянської влади, дослідник звертає увагу на систему обліків, анкетування та паспортизації. Також автор виділяє основу масових арештів: це справи-формуляри, досьє, анкети тощо. В монографії наведені зразки анкет, їх структура, це допомагає зрозуміти особливості внутрішнього діловодства СРСР. У розділі автор приділяє увагу різним верстам населення, зокрема селянам, духівництву, кадровим військовим, помісникам, кубанським козакам. Масові репресії сталінської доби автор зазначає як соціальну та культурну катастрофу ХХ ст., яка ще довго впливатиме на життя країн, що виникли на території СРСР.

I. Білас у своїй праці «Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз» [37] використовуючи широку джерельну базу, вперше здійснив спробу детально висвітлити механізм функціонування репресивно-каральної системи в Україні як головного знаряддя більшовицького режиму у боротьбі з національно-визвольним рухом. Автор торкається питань виникнення та розгортання мережі репресивно-каральних органів (1917-1939), організації, структури та діяльності репресивно-карального апарату, ролі НКВД у депортаціях населення, а також приділяє увагу особливостям функціонування репресивної системи у воєнний період (1941-1945), ролі репресивних органів у механізмі примусових переселень, депортаціям українців з Закерзоння та ставлення ОУН-УПА до депортацій. Використовуючи широку джерельну базу, автор вперше здійснив спробу детально висвітлити механізм функціонування репресивно-каральної системи в Україні як головного знаряддя більшовицького режиму у боротьбі з національно-визвольним рухом.

До другої групи, тобто, до загальних праць з історії репресій 1930-х років які слід віднести колективну роботу В.М. Даниленка, Г.В. Касьянова та С.В. Кульчицького «Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки» [42], у якій дослідники приділяють увагу економічному, ідеологічному та соціокультурному питанню та наслідкам втручання держави у ці сфери життя. Автори виокремлюють причини формування сталінського типу господарства в Україні, хід та наслідки «ідеологічної боротьби», результати, до яких привів розгром української культури та науки.

Велику увагу джерелознавчому аналізу документів органів державної безпеки України 1920-1930-х років приділяють Р. Подкур та В. Ченцов. Зокрема, у своїй роботі під назвою «Документы органов государственной безопасности УССР 1920-1930-х годов: источниковедческий анализ» [53] автори висвітлюють проблеми до доступу та зберігання документів органів

госбезпеки УРСР, механізми збору інформації органами госбезпеки у 1920-1930-х роках та надають широку характеристику проблемам класифікації та систематизації цих документів. Авторству Р. Подкура також належить публікація «Формування оперативного обліку «контрреволюційних елементів» у 1928-1939 рр.» [54] у якій автор розглядає спроби централізації оперативного обліку «контрреволюційних елементів» та класифікації «політичного забарвлення» їх злочинів.

Долю української інтелігенції, яка опинилася на Соловецькій каторзі висвітлює С. Підгайний. У своїй праці «Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1933-1941 рр.» [52] на основі власних спогадів автор надає короткі розповіді про перебування на Соловках 43 осіб, це були представники української інтелігенції. З більшістю з них автор був знайомий особисто. У своїх спогадах С. Підгайний також згадує і академіка та засновника одеського осередку української історичної науки М. Слабченка.

Ставлення українського суспільства до політики державного терору у 1937-1938 роках висвітлює О. Бажан. У своїй статті «Реакція радянського соціуму на репресивну політику радянської держави в 1937-1938 роках» [36] автор зазначає, що більшість населення України сприймали масові репресії неоднозначно. Одна частина суспільства була переконана у правильності та законності дій радянської влади, інша частина була незгодна з масовим беззаконням та зазнала на собі насилля та фізичне знущання з боку радянського керівництва або висловлювала своє невдоволення у вигляді прихованого протесту. Автор стверджує, що «Великий терор» наклав свій відбиток не тільки на економіку та обороноздатність СРСР, а й на морально-психологічний стан радянського суспільства.

Серед дослідників, які приділяють увагу проблемам вивчення архівно-слідчих справ слід виділити М. Акулова, його статтю «Архівно-слідчі справи репресованих (20-ті – 50-ті рр.) як історичне джерело: методика використання»

[34] та статтю С. Білоконя під назвою «Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВС» [39]. Перший у своїй статті дає оцінку архівно-слідчим справам та визначає їх як ту специфічну категорію документів, яка дає можливість усвідомити справжні причини та масштаби політичного терору, простежити їх інтенсивність та особливості їх спрямування на різні соціальні, політичні, етнічні та конфесійні верстви населення. Також, М. Акулов зазначає, що архівно-слідчі справи є документальною базою реалізації Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 року.

С. Білокінь у своїй статті також наголошує на важливості вивчення слідчих справ НКВС та торкається проблем вивчення цих справ. Серед проблем автор звертає увагу на проблеми повноти складу документів у справах, пов'язаних з вилученням багатьох з них протягом всього часу зберігання, перешиванням справ, зміною нумерації тощо.

Т. Вронська у своїй статті «Сталінська гендерна політика у добу «Великого терору» 1937-1938 рр.» [40]. приділяє увагу тоталітарній політиці радянської влади щодо жінок та дітей «зрадників Батьківщини», до яких також були застосовані різні форми покарань. Авторка наводить конкретні відомості щодо жінок, які були заарештовані в УРСР під час дії наказу від НКВС СРСР № 00486 за II півріччя 1937 та I півріччя 1938 років. Загалом, ця кількість сягала 9246 осіб.

Питання соціального та політичного минулого жертв сталінських репресій торкається В. Морочко у своїй статті «Ідеологічне таврування «колишніх» у 1930-х роках» [47]. Автор висвітлює проблеми ставлення радянської влади до «колишніх» людей, себто, до тих людей, котрі не відповідали ідеологічним та соціально-класовим канонам більшовизму. Дослідник зазначає, що більшовицька ідеологія класової ненависті зробила повноцінних і освічених представників «старого суспільства» соціальними ізгоями — «колишніми

людьми» і протягом 1918-1938 років намагалася «очистити» суспільство від цих людей.

Спробу дослідити політичні репресії щодо певних національних груп України зробив В. Нікольський у статті «Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні» [49]. На основі ряду документів, зокрема, директивах центральних органів НКВС, офіційних відомостей про репресованих по відповідних територіальних та функціональних підрозділах Головного управління Державної безпеки, довідках аналітичного характеру, складених в обласних управліннях НКВС, матеріалах картотек архівно-облікових підрозділів УНКВС по Донецькій області та матеріалах обласних редколегій «Реабілітовані історією» автор шляхом аналізу цих даних наводить статистичні дані щодо репресованих за національною ознакою у різних областях України. Продовженням дослідження автора з цієї проблеми є публікація під назвою «Репресії за лімітами (1937-1938 рр.)» [50], де В. Нікольський розглянув процес розгортання масових політичних репресій в 1937 році у різних республіках СРСР. Дослідник також надає статистичні дані щодо розподілу «лімітів» за областями України по двом категоріям. Автор намагається показати, що при реалізації оперативного наказу №00447 та інших документів схожего змісту зросла кількість фальсифікованих справ та прямих перекручень місцевих органів УДБ НКВС.

В. Паліюк у публікації «Специфіка розгляду судами справ у період тоталітаризму (20-50-ті роки ХХ ст.)» [51] зазначає, що від початку становлення радянської влади діяльність суду була спрямована на придушення партійної опозиції та людей, які не влаштували владу своїм мисленням. Протягом тридцяти років система радянського «правосуддя» тільки вдосконалювалася та стала безпосереднім механізмом для винищення людей як «класово-ворожих елементів».

Процес вивчення українською історіографією початку ХХІ століття державного терору УСРР – УРСР, який здійснювався партійно-державними та каральними органами висвітлює І. Терлецька у статті «Державний терор в УСРР-УРСР періоду сталінізму у вітчизняній історіографії початку ХХІ століття»[63] Особливу увагу авторка приділяє сучасній історіографії Голодомору як форми державного терору.

Історик Семен Антонович Цвілюк у статті «Українська інтелектуальна еліта як об'єкт сталінського політичного терору в 1920-х – 1930-х роках» [64] порушує питання українізації та характеризує її як широкомасштабну, скеровану комуністами політичну провокацію, висвітлює репресивну політику сталінізму щодо інтелектуальної еліти та зазначає, що, спрямувавши терористичну політику проти української інтелігенції, радянська влада завдала собі великої шкоди.

Третю групу становлять дослідження репресій щодо освітян на Півдні України, безпосередньо в м. Одеса. Зокрема, у праці М. Шатюка «Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття» [65] автор робить спробу на матеріалах Півдня України висвітлити репресивні заходи радянської влади проти власного народу. Монографія М. Шитюка охоплює важливі аспекти масових репресій в Україні з 1920-1950-ті роки, а саме – встановлення у 1917 році репресивно-каральної системи на території України, масові репресії 20-30-х років на Півдні України, сталінський терор щодо інтелігенції південного регіону, політичні процеси проти національних меншин та репресії в 1940-х – на початку 1950-х років.

Спробу дослідити політику радянської влади щодо працівників освіти Одеси разом з Л.І. Фурсенко намагався зробити Д. М. Ключенко. Дослідники у своїх працях «Освітняни Одещини – жертви репресій тоталітарного режиму» [43] та «Репресивна політика сталінізму: архівні матеріали свідчать» [44] аналізують злочинну політику радянської влади стосовно освітян Одещини, також автори

приділяють увагу темі Голодомору 1932-1933 років та наводять уривки з вироків освітян. В обох працях представлені іменні списки репресованих освітян Одещини, зокрема викладачів Одеських шкіл, технікумів та ЗВО. Але, слід зазначити, що ці списки не є повними.

Цінними для дослідження історії репресій щодо освітян Одеси є праці В. Левченка та Е. Петровського. У статті «Генерації вчених-істориків та «Великий терор»: від інтелектуальної покори до репресій» (на прикладі одеської корпорації гуманітаріїв) [46] В. Левченко робить спробу дослідити відносини комуністичного адміністративно-ідеологічного апарату та наукової інтелігенції в умовах «Великого терору» 1937–1938 рр. відповідно запропонованих автором генерацій одеських вчених-істориків. У статті автор висвітлює тему фальсифікованої справи «ВНО» - «Військово - націоналістичної організації» та наводить імена і прізвища викладачів, котрі по цій справі проходили. Зокрема, це Б. В. Варнеке, В.О. Арнаутов, М.М. Петринський, Л.Г. Стрижак, М.І. Гордієвський, Н.І. Букатевич, Є.О. Загоровський, М.О. Бачинський, М.Є. Слабченко, М.М. Вікрау, М.М. Гриценко, Л.Г. Гофман, А.О. Луненюк, С.М. Ковбасюк, Д.Д. Кипарисов, І.І. Погорілий, Г.М. Трачевський, І.П. Шмідт та багато інших. Автор зазначає, що репресії 1930-х років завдали непоправної шкоди історичній науці. Як наслідок, масштаб репресивних дій, яким були піддані представники наукової інтелігенції Одеси у 1937–1938 рр, охопив десятки вчених-істориків. У результаті цього різноманітними методами вони були обмежені у праві займатися науковою діяльністю, спілкуватися з колегами, передавати свої знання наступному поколінню науковців, засуджені, заслані, позбавлені життя.

У спільній статті В. Левченка та Е. Петровського «Арештувати як українського есера» [45] автори викладають біографію професора філософії та педагогіки Одеського державного університету Михайла Гордієвського, який був заарештований органами НКВС у 1937 році через перебування у минулому

у партії есерів. Дослідники висвітлюють науковий доробок професора М. Гордієвського та засуджують дії радянської влади стосовно репресивної політики щодо освітян Одеси. Е. Петровський у подальшому також висвітлює долі працівників освіти Одеси, зокрема декана І.Д. Сіроглазова [57], І.І. Погорілого [58], О.О. Сухова [60] та Д.Д. Кипарисова [59].

У п'ятитомній праці «Реквієм ХХ века» [62] відомий одеський дослідник В.А. Смирнов розміщує нариси, присвячені одеській інтелігенції, ректорам Інституту Народної освіти, викладачам. Всі нариси написані за документальними даними з використанням архівно-слідчих справ. Зокрема, у томі № 5 автор висвітлює справи професора М.І. Гордієвського, Е.О. Загорівського, І.Д. Сіроглазова, І. В. Балашова, А.О. Луненка, викладачів артилерійського училища та багатьох інших освітян.

Долю двох перших репресованих директорів Одеського інституту інженерів водного транспорту В.С. Дашканова та М.Д. Демідова висвітлює М. Михайлуца у статті « НКВС і Водний: трагічні долі перших ректорів» [48]. Автор викладає біографічні дані з життя двох освітян, причину їх арешту та засуджує дії влади щодо безпідставного засудження ректорів до вищої міри покарання.

Трагічній долі інтелігенції Півдня України присвячена стаття О.І. Сироти «Інтелігенція національних меншин півдня радянської України як об'єкт політичного терору (1934-1937)» [61], у якій авторка надає характеристику взаєминам людей розумової праці та радянської влади і визначає їх як складні та неоднозначні. У центрі уваги дослідниці знаходяться освітяни Одеси – представники національних меншин та репресивна політика радянського керівництва щодо цієї категорії населення.

Структура роботи підпорядкована меті та основним завданням дослідження. Дипломна робота складається з вступу, трьох розділів та висновків. Перший розділ присвячений працівникам закладів середньої освіти

м. Одеси. У другому розділі йдеться мова про утиски влади щодо працівників закладів середньої спеціальної освіти. У останньому, третьому розділі наголошується на репресіях з боку радянської влади щодо викладачів закладів вищої освіти міста Одеси. У кожному розділі на основі аналізу архівно-слідчих справ наведені імена викладачів, які зазнавали репресій з боку радянської влади, наведені факти з їх біографій, проаналізовано безпідставність арештів та ознаки фальсифікації справ. Також у розділах висвітлюється злочинна діяльність органів НКВС та співробітників Одеського обласного управління НКВС, незаконні методи ведення слідства. Список джерел та літератури складається з 65 найменувань, з яких 34 – джерела, 31 – література.

ВИСНОВКИ

Масові репресії проти освітян Одеси – один з найаморальніших серед злочинів сталінського режиму. Знищення та переслідування наукової інтелігенції гальмувало майбутній розвиток українського суспільства, знизило культурний, освітній та етнічний рівень національної інтелігенції всіх категорій, зумовило втрату багатьох напрямів наукової діяльності, зруйнувало наукові школи, завдало втрат творчих особистостей. Репресивна політика сталінського режиму мала спрямований характер. Радянська влада вбачала небезпеку у працівниках освіти, адже освіта мала надзвичайно великий вплив на людей та суспільство. Переслідування одеської освітянської інтелігенції органи НКВС розпочали значно раніше за розквіт масового терору – з кінця 20-х – початку 30-х років. Але свого апогею репресивно-каральна система стосовно освітян Одеси досягла у другій половині 1930-х років.

Арешти серед освітян проводилися згідно з контрольними цифрами, які встановлювала радянська влада у кожному регіоні. Загальна цифра ліміту по Одещині досягла 8200 осіб, з яких 3200 мали бути репресовані по 1-й категорії, а 5000 – по 2-й категорії. У величезній кількості зросла фальсифікація справ. Працюючи з архівно-слідчими справами фонду «П» архіву УСБУ в Одеській області та фондом Р-8065, описом №2 Державного архіву Одеської області, слід зазначити, що у гонитві за виконанням певних лімітів органи НКВС створювали різноманітні контрреволюційні організації і «приписували» освітянам участь у них. Тут слід відзначити діяльність начальника Одеського обласного управління НКВС Павла Кисельова та начальника 4 відділу УГБ УНКВС, лейтенанта держбезпеки Володимира Калюжного, які особисто давали накази зібрати певну кількість осіб по 2 двох категоріях, займалися фальсифікацією справ та вибивали з освітян свідчення «варварськими» методами. П. Кисельова було засуджено до вищої міри покарання 23 лютого 1939 року. Вирок був наведений у виконання наступного дня.

В. Калюжного було засуджено до вищої міри покарання у грудні 1940 року, але у лютому 1941 року вирок по справі В. Калюжного було замінено на позбавлення волі в виправно-трудовах таборах терміном на 10 років, з поразкою у політичних правах терміном на 3 роки та позбавленням його звання старшого лейтенанта держбезпеки. Це свідчить про несправедливість судової системи, а справжнім катам, які відправляли на смерть багатьох невинних освітян, була скасована вища міра покарання.

Більшість справ побудовано на самообмовах викладачів, так званих «зізнаннях» та показаннях свідків, які не можна вважати доказами. Через неприйнятні і незаконні методи слідства освітяни були змушені визнати себе винними у злочинах, яких вони не скоювали. Значну роль у житті деяких освітян відіграло їх політичне минуле, тобто, членство у різних опозиційних комуністичній партіях, у яких ті перебували зазвичай до 1920-х років. Велику увагу органи НКВС приділяли національності. Якщо людина була поляком, то цього було достатньо, щоб обвинуватити її в участі в «Польській організації військовій», якщо українцем, то її могли звинуватити у приналежності до «Військово-націоналістичної організації», якщо євреєм – то до «контрреволюційної сіоністської організації». Якщо у освітян мешкали родичі за кордоном, то могли «приписати» і «шпигунство на користь іншої держави». Тобто, усі освітяни, які боролися за свої права, або ті, чия думка була відмінною від тієї, яку нав'язувала радянська влада, піддавалися жорстоким тортурам. Таким чином, органи НКВС отримували від них необхідні, але міфічні свідчення про себе або про інших. Цю трагедію ХХ століття, яка призвела до загибелі цвіту української нації, слід досліджувати з головною метою – аби така трагедія не повторилася в майбутньому.

Отже, проаналізувавши тему репресій стосовно працівників освіти Одеси у другій половині 1930-х років ХХ століття, можна стверджувати, що репресії проти інтелектуальної еліти є складовою політики тоталітарної держави,

спрямованої на своє остаточне утвердження шляхом винищення національної самобутності українського народу. Серед супутніх причин слід згадати вже виховану на той час в суспільстві масову звичку до насильства щодо інтелігенції, апологію цих репресій на найвищому рівні (на з'їздах партій, наприклад). Крім того, у другій половині 1930-х років сталінська тоталітарна система вийшла на завершальний етап свого розвитку і знищувала все, що йшло у розріз з нею.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

Матеріали з архіву УСБУ в Одеській області

1. Архів УСБУ в Одеській області, ф. П (припинених справ), справа 5175-п (В.О. Арнаутов), Т.1. 263 арк.
2. Архів УСБУ в Одеській області, ф. П (припинених справ), справа 5905-п (І.О. Щербина), Т.1. 151 арк.
3. Архів УСБУ в Одеській області, ф. П (припинених справ), справа 7127-п (І.С. Пешинський, М.В. Кречунеско, Я. Голембовська, Н.С. Міхельсон та інші). У 16-ти томах.
4. Архів УСБУ в Одеській області, ф. П (припинених справ), справа 7161-п (С.О. Лозинський). 156 арк.
5. Архів УСБУ в Одеській області, ф. П (припинених справ), справа 10682-п (А. П. Ключко, А. П. Миколук, О.О.Калюжний, М. Гржибовський, П.В. Очеретник. – У 4-х томах.

Матеріали з Державного архіву Одеської області

6. Державний архів Одеської області, Ф. П.3, опис 1, справа № 39 (Одеський губком КП(б)У). – 43 арк.
7. Державний архів Одеської області, Ф. Р-8065 (Фонд управління служби безпеки України в Одеській області), опис 2, справа № 1249 (О.С. Ісакович). – 50 арк.
8. (Державний архів Одеської області, Ф. Р-8065 (Фонд управління служби безпеки України в Одеській області), опис 2, справа №1558 (В.Е. Мирський). – 82 арк.

9. Державний архів Одеської області, Ф. Р-8065 (Фонд управління служби безпеки України в Одеській області), опис 2, справа № 1604 (В.Г. Парадуха, А.А. Васильєв). – 220 арк.
10. Державний архів Одеської області, Ф. Р-8065 (Фонд управління служби безпеки України в Одеській області), опис 2, справа № 1659 (В.П. Кудрицький). – 60 арк.
11. Державний архів Одеської області, Ф. Р-8065 (Фонд управління служби безпеки України в Одеській області), опис 2, справа № 2045 (Н.М. Онуфрійович). – 65 арк.
12. Державний архів Одеської області, Ф. Р-8065 (Фонд управління служби безпеки України в Одеській області), опис 2, справа № 2052 (І.А. Бобильов). – 80 арк.
13. Державний архів Одеської області, Ф. Р-8065 (Фонд управління служби безпеки України в Одеській області), опис 2, справа № 2261 (С.К. Рубан). – 101 арк.
14. Державний архів Одеської області, Ф. Р-8065 (Фонд управління служби безпеки України в Одеській області), опис 2, справа № 2858 (Ф.І. Труш). – 167 арк.
15. Державний архів Одеської області, Ф. Р-8065 (Фонд управління служби безпеки України в Одеській області), опис 2, справа № 7308 (В.Ф. Кудерський). – 48 арк.
16. Державний архів Одеської області, Ф. Р-8065 (Фонд управління служби безпеки України в Одеській області), опис 2, справа № 7254 (М.М. Присека). – 30 арк.
17. Державний архів Одеської області, Ф. Р-8065 (Фонд управління служби безпеки України в Одеській області), опис 2, справа № 7320 (С.А. Гузарь). – 65 арк.

18. Державний архів Одеської області, Ф. Р-8065 (Фонд управління служби безпеки України в Одеській області), опис 2, справа № 8265 (Г.І. Снігурівський). – 26 арк.
19. Державний архів Одеської області, Ф. Р-8065 (Фонд управління служби безпеки України в Одеській області), опис 2, справа № 8411 (Б.Й. Вербицький). – 34 арк.
20. Державний архів Одеської області, Ф. Р-8065 (Фонд управління служби безпеки України в Одеській області), опис 2, справа № 9028 (Я.А. Кеслер). – 44 арк.
21. Державний архів Одеської області, Ф. Р-8065 (Фонд управління служби безпеки України в Одеській області), опис 2, справа № 9113 (Ф.Т. Богусевич). – 26 арк.
22. Державний архів Одеської області, Ф. Р-8065 (Фонд управління служби безпеки України в Одеській області), опис 2, справа № 9416 (М.М. Віркау). – 30 арк.
23. Державний архів Одеської області, Ф. Р-8065 (Фонд управління служби безпеки України в Одеській області), опис 2, справа № 9810 (Х.В. Здоровило). – 34 арк.
24. Державний архів Одеської області, Ф. Р-8065 (Фонд управління служби безпеки України в Одеській області), опис 2, справа № 9824 (Л.Є. Васильєва). – 29 арк.
25. Державний архів Одеської області, Ф. Р-8065 (Фонд управління служби безпеки України в Одеській області), опис 2, справа № 11205 (Л.М. Баршак). – 26 арк.
26. Державний архів Одеської області, Ф. Р-8065 (Фонд управління служби безпеки України в Одеській області), опис 2, справа № 11206 (А.П. Гадзинська). – 41 арк.

27. Державний архів Одеської області, Ф. Р-8065 (Фонд управління служби безпеки України в Одеській області) , опис 2, справа № 12180 (М.М. Бачич). – 57 арк.
28. Державний архів Одеської області, Ф. Р-8065 (Фонд управління служби безпеки України в Одеській області), опис 2, справа № 13305 (О.П. Голубов). – 37 арк.

Опубліковані джерела

Документи і матеріали

29. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. — Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за порушення соціалістичної законності (жовтень 1938 р. — червень 1943 р.). Кн. 1: НКВС Молдавської РСР, Дорожньо-транспортний відділ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці, УНКВС по Житомирській області та УНКВС по Одеській області / Автори-упорядники: Сергій Кокін, Джеффри Россман. Київ: Видавець В. Захаренко, 2018., 639 с.
30. Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937-1938 роках. В 2 т. / Ред. Кол.: С. Богунов, В. Пристайко, О. Пшенніков, Ю. Шаповал (відп. ред.); Упоряд.: С. Кокін, П. Кулаковський, Г. Смирнов, Ю. Шаповал. Служба безпеки України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Т.2. Київ: «Сфера». 2003. 624 с.
31. Радянські органи державної безпеки в Україні (1918- 1991рр.): історія, структура, функції / Упоряд. О.Г. Бажан, Р.Ю. Подкур. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 469 с.
32. Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша / Упорядники Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. 800 с.

33. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи // Ю.Шаповал, В.Пристайко, В.Золотарьов. Київ: Абрис, 1997. 608 с.

ЛІТЕРАТУРА

34. Акулов М. Архівно-слідчі справи репресованих (20-ті-50-ті рр.) як історичне джерело: методика використання // Студії з архівної справи та документознавства. Київ, 1997. Т.2. С. 33-39.
35. Бажан О.Г. Масові політичні репресії на Одещині в другій половині 1938 року за матеріалами кримінальної справи Павла Кисельова / О.Г. Бажан, В. Золотарьов // Південний Захід. Одесика. 2009. Вип. 7. С. 148-163.
36. Бажан О.Г. Реакція радянського соціуму на репресивну політику радянської держави в 1937-1938 роках // Політичні репресії в Українській РСР 1937- 1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпритації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції / Упоряд.: О.Г. Бажан, Р.Ю. Подкур. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 437 – 455.
37. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: Суспільно – політичний та історико–правовий аналіз: Кн. 1. Київ: Либідь: Військо України, 1994. 424 с.
38. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.): Джерелознавче дослідження, Київ, 1999. 694 с.
39. Білокінь С. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВС // Проблеми історії України: факти, судження пошуки. 1994. Вип. 3. С. 90-101.
40. Вронська Т. Сталінська гендерна політика у добу «Великого терору» (1937-1938) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2009. Вип. 32. С. 137-175.

41. Грицак Я. Нариси історії України: формування моденої нації XIX – XX ст. [Навчальний посібник]. Київ: Генеза, 1996. – 360 с.
42. Даниленко В.М. Касьянов Г.В. С.В. Кульчицький. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки. Київ: Либідь. 1991. 344 с.
43. Ключенко Д. М, Л.І. Фурсенко. Освітняни Одещини – жертви репресій тоталітарного режиму // Вісник педагога. Спецвипуск № 1. Одеса, 1995. 99 с.
44. Ключенко Д.М, Л.І. Фурсенко. Репресивна політика сталінізму: Архівні матеріали свідчать: Іст.-док. нарис. Одеса: Астропринт, 2006. 172 с.
45. Левченко В., Петровський Е. «Арештувати як українського есера...» (до біографії професора філософії та педагогіки Одеського державного університету Михайла Гордієвського) // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ № 1/2 (30/31) 2008. С. 415 – 432.
46. Левченко В.В. Генерації вчених-істориків та "Великий терор": від інтелектуальної покори до репресій (на прикладі одеської корпорації гуманітаріїв) / В. Левченко // Краєзнавство. 2017. № 1-2. С. 201.
47. Морочко В.І. Ідеологічне таврування «колишніх» у 1930-х роках // Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917-1938 рр.). / За ред. В. Смолія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. Т.2. С. 739-746.
48. Михайлуца М.І. НКВС і Водний: трагічні долі перших ректорів (До 80-річчя утворення ОШВТ – ОНМУ) // Південний Захід. Одесика. 2010. Вип. 9. С. 75-85.
49. Нікольський В. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Український історичний журнал. 2001. № 2. С. 74-89.
50. Нікольський В. Репресії за «лімітами» (1937-1938 рр.) // Український історичний журнал. 2006. № 3. С. 210-233.

51. Паліюк В. Специфіка розгляду судами справ у період тоталітаризму (20-50-ті роки ХХ ст.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. Вип.7. С. 162- 169.
52. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1933-1941 рр. / Підгайний С. Прометей, 1947. 93 с.
53. Подкур Р. Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920-1930-х годов: источниковедческий анализ. Тернополь, 2010. 372 с.
54. Подкур Р. Формування оперативного обліку «контрреволюційних елементів» у 1928-х – 1939 рр. // Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша / Упорядники Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. С. 29-42.
55. Попович М. Нариси історії культури України. / М. Попович. Київ: «Артек», 1998. 728 с.
56. Петровський Е. Документи архівно-слідчих справ як джерело вивчення методів провадження слідства органами НКВС на Одещині в період «Великого терору» 1937-1938 рр. // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 2008. №3. С. 172-188.
57. Петровський Е. З історії історичного факультету Одеського університету у 1930-х роки: декан Ізраїль Давидович Сероглазов // Записки історичного факультету. Одеса: Астроспринт, 2004. Вип.15. С. 509 – 520.
58. Петровський Е. Іван Іванович Погорілий (1899 – 1937): трагічна доля керівника кафедри історії України Одеського університету // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. Вип.12. С. 380 – 388.

59. Петровський Е. Кадрова ситуація на історичному факультеті Одеського університету у 1930-ті роках // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. Вип.13. С. 260 – 273.
60. Петровський Е. Професор Одеського університету Олександр Сухов (1881-1944 рр.): нові дані про останні роки життя // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ № № 1/2 (22/23) 2004. С. 315 – 325.
61. Сирота О.І. Інтелігенція національних меншин півдня радянської України як об'єкт політичного терору (1934-1937 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. 2008. Вип. 14. С. 241-244.
62. Смирнов В.А. Реквієм ХХ века: у 5-ти частинах. Ч.5 / В.А. Смирнов. Одеса: Астропринт, 2011. 1280 с.
63. Терлецька І. Державний терор в УСРР – УРСР періоду сталінізму у вітчизняній історіографії на початку ХХІ століття // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ №2 (35), 2010. С. 403-417.
64. Цвілюк С.А. Українська інтелектуальна еліта як об'єкт сталінського політичного терору в 1920-1930 рр. / С.А. Цвілюк // Інтелігенція і влада. Вип.1. Ч.2. Київ, 2002. 277 с.
65. Шитюк М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття. Київ, 2000. С. 172.